

2012

Ohto Manninen,

Elokuva sotahistorian tutkimisessa

Yksi kuva voi kertoa enemmän kuin tuhat sanaa.

Yksi kuva voi valehdellakin enemmän kuin tuhat sanaa.

Elokuva voi tehdä tämän moninkertaisesti.

Elokuvamateriaali on tänäkin päivänä historian tutkimuksen lähdeaineistona eräänlainen suuri tuntematon. Se on aineistoa, johon useimmat historiantutkijat edelleen suhtautuvat kuin kummajaiseen. Kukaan ei varmaan epäile elokuvamateriaalin suurta arvoa, mutta tällaisen aineiston tekniset vaatimukset ylittävät perinteisen tutkijakoulutuksen tarjoamat valmiudet. Ehkä juuri tästä syystä tutkijat helposti painottavat elokuvien väärentämisen helppoutta.

Elokuvaa käyttävän historian tutkimuksen kohteena voivat olla:

1. Todellisuus, jota elokuva esittää tai kuvastaa.
  2. Elokuvan vaikutus historiaan ja sen asema kulttuurissa, yhteiskunnassa ja yleensä historian kulussa.
  3. Elokuvan tekeminen ja tekijät, kuten tekniikka, tuotannon edellytykset, ohjaajat ja muut vaikuttajat ml. sensuuri.
- On selvää, että lähteen lähdekriittiseksi arvioimiseksi historiantutkijan on tunnettava myös kunkin elokuvan tekeminen ja tekijät, olosuhteet ja edellytykset.

Lähdemateriaalin lajit

Filmi ja videonauha voivat olla joko suoraan kuvauksessa syntyneitä, editoimatonta materiaalia, tai elokuvaksi tai ohjelmakokonaisuudeksi toimitettua - editoitua - materiaalia. Voitaneen arvioida, että suuriin osa säilyneestä elokuvamateriaalista on toimitettua materiaalia, kun taas suoraan kuvauksen jäljiltä olevaa materiaalia on vähemmistö - nimenomaan vanhemman aineiston osalta. Työaineisto on heitetty pois. Meillä puolustusvoimien arkistomateriaalissa on tallella myös sotakuvaajien kamerasta otettu materiaali sellaisenaan, joskin osia lienee tuhoutunut.

Editoitu elokuvamateriaali voidaan historian lähdeaineistona jakaa pääpiirteittäin kahteen osaan dokumenttielokuvaan ja näytelmäelokuvaan.

Historiantutkimuksen kannalta dokumenttielokuva on lähteenä selväpiirteisempi. Se pyrkii esittämään todellisuutta, tai osaa todellisuudesta, sellaisena kuin se kuvaushetkellä oli. Esitetty dokumenttielokuva on useimmiten editoitu ja sellaisena etäänäytynyt kuvatusta asiasta, siis tavallaan sekundaarilähde. Painotan kuitenkin sitä, että kukin erillinen kuvajakso on – jollei sitä ole erityisesti käsitelty - lähteenä varsin lähellä kuvattua todellisuutta, lähempänä kuin sanoin tehty kuvaus.

Dokumenttijulkaisusta dokumenttielokuva kuitenkin eroa mm. siinä, ettei lähteen suhdetta todellisuuteen ole useimmiten selkeästi määritelty.

Näytelmäelokuva kuvaa kuviteltua tai tapahtunutta tapahtumaa ja käyttää tässä mm. näyttelijöitä. Sen tarkoituksena on teoksen, kokonaiskuvan luominen. Näytelmäelokuvallakin on paljon annettavaa historiantutkijalle. Se kuvastaa valmistumisajankohtansa käsityksiä - joko omasta ajastaan tai menneisyydestä. Näytelmäelokuva kertoo lähteenä paremmin tai ainakin primäärisemmin tekijöistään ja oletetuista katselijoistaan kuin kuvaamastaan menneisyydestä.

Käytännössähän esitetyissä elokuvissa on elementtejä sekä dokumentista että näytelmästä. Näin myös ns. dokumenteissa. Tulevaisuuden historiantutkijan on oltava tässä tarkkana, koska näytellyn kohtauksen erottuvuus alkuperäiskuvauksesta saattaa ajan mittaan heikentyä. Esimerkiksi usein lainatut mustavalkoiset kohtaukset lokakuun vallankumousta esittävästä näytelmäelokuvasta voivat tulevaisuudessa sotkeutua dokumenttiaineiston joukkoon.

Näytelmäelokuvan tekijän oli pyrittävä saamaan sepitteensä mahdollisimman autenttiseksi, jopa hyperkorrektiksi, jotta sanoma menisi perille. Näin ollen on lavastuksen, puvustuksen, valaistuksen ja järjestelyjen oltava niin lähellä aitoa kuin mahdollista. Aivan hyödytöntä lavastuskaan ei siis ole historiantutkijalle, joskin on muistettava, että elokuvantekijän erehtymismahdollisuudet ovat suuret, sitä suuremmat mitä kauempana kohde on hänestä ajallisesti ja paikallisesti. Sotien aikaa kuvaavat 1950-luvun elokuvat ovat vaatteiltaan ja esineistöltään autenttisemmat kuin 1980-luvun elokuvat.

Elokuvan suhde todellisuuteen

Elokuvan luonteeseen kuuluu se, että yksittäiset kuvat ja kuvajaksot – yleisesti ottaen, kuitenkin – varsin tarkasti vastaavat todellisuutta, omissa rajoissaan. Filmi antaa todellisuudesta paljon täydellisemmän ja moniulotteisemman käsityksen kuin pelkkä valokuva.

Elokuva rajaa aina todellisuutta, joko tarkoituksella – kuvaajan tai ohjaajan valinnasta – tai olosuhteiden pakosta. Tutkijan on syytä tuntea ne lähtökohdat, joista jokin asia on filmattu tai jäänyt filmaamatta. On muistutettava elokuvaamisen ja filmimateriaalin teknisistä rajoituksista. Kaikkeat elokuvaajat eivät ole edes onnistuneet tallentamaan tapahtumasta.

Tekniikka ei aluksi sallinut sisäkuvien ottamista. Sellaiseen tarvittavan keinovalomäärän kerääminen oli kyllä mahdollista, mutta vain rajoitetusti. Näytelmäelokuvissa sisäkuvia esiintyy, mutta improvisoidusti ei valaistusta voitu järjestää. Aiemmin ei aloitekyky tai röyhkeys riittänyt eikä varustus ollut kylliksi liikuteltavaa, jotta olisi voitu mennä, esim. kokoussaliin. Väitetään, että Suomen eduskunnan istuntosalistakin on ensimmäiset filmit tehty vasta toisen maailmansodan jälkeen.

Kalusto kehittyi, ja 1920-luvun lopulla mm. lähikuvat yleistyivät. On kyllä huomattava, että siirtyminen äänielokuvaan 1930-luvulla asetti taas uusia rajoituksia. Laitteet olivat taas raskaampia ja kuvaus siirtyi nyt vuorostaan sisätiloihin. Uutiskuvaus suoritettiin pitkään ilman äänityslaitteita. Dokumenttielokuvat olivat mykkiä pitempään kuin näytelmäelokuvat.

Manipulointi

Rajaamiseen vaikuttavat myös tekijöiden tarkoitukset. Elokvattuotteeseen, sekä dokumentti- että näytelmäelokuvaan, vaikuttavat valmistajien - siis tuottajan, ohjaajan, kuvaajan, leikkaajan - lisäksi jonkin verran myös tulevien katsojien oletetut odotukset ja - enemmän tai vähemmän - elokuvan mahdollisen tilaajan ja kustantajan - vaatimukset sekä sensuuri. Editoitaessa pyritään toteuttamaan omia tarkoituksia tai miellyttämään katsojan silmää ja mielipiteitä.

Jopa uutisfilmiin, esimerkiksi pv-katsauksiin - on valikoitu vain osa kuvatuista jaksoista. Toisaalta uutisfilmien tarkoitus on ensisijaisesti informatiivinen ja että valikointi on tehty uutisaiheen mukaan eikä propagandan tai mainoksen takia. Itse "suuri tapahtuma" on määrännyt linjan eikä jokin ennalta kaavailtu tai jälkikäteen "ohjattu" tendenssi. Esitettäessä mukaan on valikoitu sopivanpituiset tyypilliset pätkät. Näin on katsojille suhteellisen uskollisesti välitetty käsitys tapahtumien kokonaiskulusta. Kuitenkin on syytä aina pyrkiä selvittämään, mikä on ollut kuvaajan tarkoitus ja mikä on ollut filmintekijän tarkoitus.

Kun siis pohditaan vastaako filmi kuvausajankohtansa todellisuutta, on kai arveltava, että se etupäässä vastaa vain osaa totuudesta. Joku pankin valvontakamera kuvaa kaiken, ainakin kaiken näköpiiriinsä tulleen, mutta elokuvia on aina tehty valikoiduista kohteista ja usein ennakkoon päätetyin tarkoituksin.

Kaiken kaikkiaan on varoitettava siitä, että elokuva juuri tehokkuudellaan antaa voimakkaan todellisuusillusion. Vaikutus lisääntyy, jos filmi liittyy katsojaan, esimerkiksi uutisfilmi ajankohtaisuuden välityksellä. Ei ihme, että elokuva on propagandan tehokkaimpia ja käytetyimpiä muotoja. Katsojan huomaamatta voidaan asioille helposti antaa väärät mittasuhteet ja painotukset.

Kun tässä painotan kritiikin tarpeellisuutta, on kuitenkin muistutettava, että, onneksi kuvan ja elämysten väärentäminen ei ole enimpien elokuvantekijöiden päätarkoitus. Usein on lähteiden liiallista venyttämistä, mikäli jonkin uutisfilmin pohjalta etsitään tietoja filmin ohjaajan mielipiteistä ja suosikeista. Filmien suunnittelijat ovat kai pyrkineet saamaan esiin mahdollisimman monia vivahteita, varsinkin näyttävän näköisiä.

Elokuvan merkitys lähteenä

Elokuvan merkitys sotahistoriantutkijallekin on moninainen. Filmin ominaisuus on se, että se kuvaa "täydellisesti" sen mitä se näyttää. On monia, mm. tapa- ja pukeutumiskulttuuriin liittyviä yksityiskohtia, jotka selviävät filmistä, ehkä helpoimmalla mahdollisella tavalla. Tällaisista asioista on kyllä kirjoitettu määräyksiä ja ohjeita, mutta filmistä voidaan nähdä miten asiat faktillisesti olivat.

Useissa tapauksissa dokumenttielokuvajakso ei anna historiantutkijalle paljonkaan lisää siihen, mitä tiedetään tapahtuman liittymisestä poliittiseen historiaan tai aatehistoriaan tai sodanjohtoon. Päätökset on yleensä tehty ja ajatukset ajateltu kameroiden ulottumattomissa.

Jostain tapahtumasta säilynyt filmi konkretisoi ainutkertaisella tavalla tapahtumaa. Historiantutkijalle on tärkeää myös se, että hän pystyy eläytymään tutkimiansa ihmisten ajatusmaailmaan mutta myös akklimatisoitumaan heidän ulkoisiin olosuhteisiinsa. Filmin hyöty tällaisessa ilmastoitumisessa on tietysti sitä suurempi mitä kauempana tapahtumat ovat omasta ajastamme ja ympäristöstämme.

Elokuva säilyttää myös sellaisia asioita, itsestäänselvyyksiä, joita aikalaikirjoittaja ei mainitse, mutta joista perinne ja muistitieto on jo voinut katketa. Elokuvasta näkyy, kuinka jokin asia ei ainakaan ole voinut olla. Harhakuvat karisevat. Samalla tutkija voi näkemällä jonkin tapahtuman herätä täysin uusille urille.

Elokuvan merkitys on sitä suurempi, mitä tarkemmin se pystytään liittämään kehyksiinsä, s.o. mitä tarkemmin sen aika, paikka ja tarkoitus ovat määriteltävissä.